

О.В. Дудник

СТАТИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УМАНЩИНИ (КІН. ХІХ-ПОЧ. ХХ СТ.)

У статті проаналізовано окремі статистичні джерела з питань соціально-економічного розвитку Уманщини кінця ХІХ-початку ХХ ст. На основі соціальної та сільськогосподарської статистики, її критичного аналізу відтворюються реальні тенденції розвитку соціально-економічної сфери Уманського повіту Київської губернії: стан промисловості, торгівлі, транспорту, селянське та поміщицьке землеволодіння, склад населення. Як висновок, автор доводить, що за статистичними даними, Уманський повіт зберіг риси аграрно-сировинного придатку центральних губерній Російської імперії, місто Умань було торговим осередком Правобережної України, за кількістю населення одне з найбільших в Київській губернії.

Ключові слова: статистичні джерела, Уманський повіт, сільськогосподарська статистика, демографічної статистика, земська статистика, кін. ХІХ - поч. ХХ ст.

Статистичні документи - це досить складний вид історичних джерел, їх цінність багато в чому залежить від об'єкта вивчення глибини, ширини та різноманітності статистичного обліку, однотипності й співставності даних тощо. У той же час, надійні статистичні джерела є найбільш переконливим аргументом в історичному дослідженні. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.

Особливо масового характеру статистичні джерела набули у XIX-XX ст. Найбільшим рівнем збереженості відзначаються обліково-статистичні джерела, які посідають виняткове місце у комплексі писемних джерел кін. XIX - поч. XX ст. В цей час статистичний облік широко впроваджувався у всі сфери життєдіяльності суспільства, що спричинило стрімке зростання обсягів документальної інформації. І саме в обліково-статистичних джерелах ця інформація представлена комплексно і відображає суспільні процеси у кількісному вимірі. Ці унікальні за змістом джерела містять відомості про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соціально-етнічну структуру населення, його заняття, побут та культуру.

Першими дослідниками статистики були земства, вони давали можливість одержувати докладні відомості про стан сільського господарства, соціально-економічні процеси, зазначали національний склад та кількість населення. Після реформи 1861 р. при земствах організовувалися статистичні бюро [1].

Фундаментальним статистичним досягненням стали праці О.О. Русова. Він зібрав величезний фактичний матеріал, що характеризував господарський стан різних губерній України в II пол. XIX ст. [2].

У праці А. Хоменка «Населення України 1897 – 1927 рр.» наведено цифри щодо переселення селян України за Урал з 1897 до 1913 рр. [3]. Вагоме значення мають «Нариси з історії статистики України» за редакцією В.І. Карпова [4].

Мета статті – проаналізувати окремі статистичні джерела з питань соціально-економічного розвитку Уманщини кінця XIX - початку XX ст., виявити особливості відображення тих процесів, які відбувалися у господарському комплексі Правобережної України, зокрема Київської губернії.

Основним джерелом інформації про населення є переписи населення. Перший загальний перепис населення Російської імперії був проведений у 1897 році. Цей перепис мав унікальний характер у тому сенсі, що охоплював

величезне за чисельністю населення. Згідно перепису, кількість населення міста Умані становила 31 тис. 16 осіб. Національний склад однойменного повіту представляли: 85,4% українців, 11,7% євреїв, 1,8% росіян, 0,9% поляків. Місто Умань наприкінці XIX ст. представляло собою потужний торговельний і культурний центр з надзвичайно строкатим складом населення.

Стан промисловості, торгівлі, транспорту, склад населення Уманського повіту Київської губернії в умовах розгортання світової економічної кризи (1900-1903) репрезентує «Киевский календарь Юго-Западного края на 1900 год» [5].

На основі цифрових даних джерела, викладених у таблицях, можна встановити площу Уманського повіту та чисельність його населення на рубежі XIX-XX століть. Площа повіту становила 78 тис. 23 кв. верстви. В 1900 році повіт за кількістю населення (322 тис. 628 жителів, з них чоловічої статті – 160 тис. 119 осіб, жіночої – 162 тис. 519) посідав друге місце в губернії після Київського повіту. Щодо густоти населення, то і в цьому відношенні Уманщина відрізнялася з поміж інших регіонів. В Уманському повіті сільське і міське населення становило 85,2 душ на квадратну верству, в цілому по губернії – 71,79 душ. В повітовому місті мешкало 28 тис. 192 особи (чоловічої статті – 14 тис. 417 осіб, жіночої – 14 тис. 211), і за кількістю населення місто було одне з найбільших в Київській губернії (після м. Бердичева з кількістю мешканців 53 тис. 351 чол.) [5, с. 144].

Таким чином, за статистичними даними цього видання, Уманщина зберегла риси аграрно-сировинного придатку центральних губерній Російської імперії. Провідну роль у сільському господарстві повіту продовжувало відігравати виробництво і переробка зерна.

Статистичною базою даних для дослідження аграрного питання на Уманщині є «Список населенных мест Киевской губернии», матеріали Губернського статистичного комітету, книги Казенної палати. Опублікований матеріал цих видань детально проаналізовано у статті

київського губернського агронома В.Сазонова (1906 р.) щодо характеристики селянського землеволодіння в Уманському повіті кінця XIX-початку XX ст. На думку автора, наукова розвідка з аграрної історії регіону в пореформенний період має актуальний характер, по – перше: селянство в означений період складає більшу частину населення повітів Київської губернії; по-друге – використані документальні джерела є найбільш достовірними. Дослідник підкреслює, що Уманський повіт в плані забезпечення селян земельними наділами представляє собою Київську губернію в мініатюрі. В. Сазонов поділяє селянські господарства на 4 групи: перша – до 2-х десятин; друга – до 4-х десятин; третя – до 4-6 десятин; четверта – більше 6-ти десятин, і відзначає, що в Уманському повіті ділянками землі розмірами від 2-х до 4 десятин володіє 2/3 селянських родин, а 1/3 сімей від 4-х до 6 десятин. В. Сазонов розділив Київську губернію на три райони: північний (Радомишльський та Київський повіти) – середній розмір землі на селянську сім'ю становив 4 десятини; західний (Бердичівський, Таращанський та Васильківський повіти) – від 3 до 4 десятин і південно-східний (Звенигородський, Черкаський, Чигиринський, Липовецький і Уманський повіти) – до 3 десятин землі. Автор статті розглядає тему розподілу землі серед колишніх державних селян Київської губернії. Розподіл наділів був нерівномірний – державні селяни одержали землі майже вдвоє більше від середнього. В Уманському повіті він коливався в межах від 4,4 до 5,2 десятин на родину.

Таким чином, найвигідніші умови для ведення індивідуального господарства одержали колишні державні селяни. Колишні поміщицькі селяни Уманщини не були забезпечені офіційно визначеним на той час наділом у 5 десятин, але й такий розмір землі не залишав ніяких надій на ефективне господарювання [6, с. 16; 10, с. 65].

Цінним джерелом для регіонального дослідження історії економіки, культури, демографії, побуту населення є матеріали земської статистики, які публікувалися в різноманітних виданнях. Земська статистика зародилася на

початку 70-х років XIX ст. з виникненням у Російській імперії земств. Важливим для характеристики земельних відносин на Україні, зокрема, на Уманщині, є опублікована аграрна статистика в довідковому виданні «Диаграммы» (1906 р.). Числові показники характеризують розподіл землі за володіннями і за власниками Уманського повіту напередодні столипінської реформи: 1,3% селян мала земельні наділи до 2 десятин на сім'ю; 45, 7% - від 2 до 3 десятин; 17,4% - від 3 до 4 десятин; 22,2% - від 4 до 5; 13, 4% - від 5 до 6 десятин. Аналіз даних свідчить про те, що більшу половину сільського населення Уманського повіту становили бідняки, з земельними наділами до трьох десятин. При цьому коливання по повіту було досить помітним, – в південній частині на сім'ю було в розпорядженні 3,6 десятин [7, с. 12].

Особливе місце у Столипінській аграрній реформі посідала переселенська політика. Наприкінці XIX – на початку XX ст. помітно посилюється селянське переселення до окраїн Російської імперії. При цьому основний потік переселенців був спрямований до Сибіру та Далекого Сходу.

Важливим джерелом для вивчення цієї теми є документи статистичного відділу бюро Південно-Російської обласної земської переселенської організації, створеної у 1908 році. Наявні документальні джерела охоплюють період 1908-1912 рр. і містить інформацію з сільськогосподарської статистики.

В передвоєнні роки «аграрне переселення» на Україні набуло великих розмірів. З метою скорочення соціальної напруги та аграрного перенаселення уряд сприяє переселенню за Урал 1 млн. селян з України. За даними бюро з 1906 по 1912 р. з Уманського повіту Київської губернії до Оренбургської губернії в Тургайську землю (Сибір) переселилося майже 13 тис. чоловік, що становило 8,6% від загальної кількості переселенців губернії [8, с. 13]. На 1000 душ сільського населення повіту припадало 35 переселенців, на 1 кв. верству – 98 осіб [8, с. 48]. Подані статистичні дані уможливають зробити висновок – найвища хвиля переселення уманських селян припадала на 1908-1910 рр.

Цінну статистичну інформацію про торгово-промислове життя Умані в перші десятиріччя XX ст. подають матеріали Адресної книги по Київській, Волинській губернії за 1913, 1914 рр. [9]. Видання підготовлене відділом Російської експортної палати під керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського за редакцією А. Ярошевича. Завданням цього видання, в умовах загального економічного підйому Російської імперії, – задовольнити потребу в інформації широких торгово-промислових кіл не тільки Південно-Західного краю, але і всієї імперії, інших країн.

У контексті даної теми становить інтерес наукові розвідки А. Ярошевича, Д. Марголіна, В. Аксьонова, Е. Куртіна. За даними джерела місто Умань було торговим осередком Правобережної України: «Умань являється одночасно вивозним и распределительным пунктом, но превалирует распределительное значение, особенно в отношении мануфактуры, бакалеи, железа, земледельческих орудий» [9, с. 26]. На початку XX ст. серед промислів краю найбільш поширеними були гончарство.

За інформацією Адресної книги в Умані було 19 підприємств, на яких працювало 362 робітника, в повіті – на 33-х промислових підприємствах у виробничому процесі було задіяно 3 тис. 151 працівник. В повіті нараховувалося 7 млинів, що свідчить – Уманщина була одним із центрів млинарства на Київщині.

Зростання товарності сільськогосподарського виробництва, дедалі більше розшарування селянства об'єктивно впливали на формування та розширення внутрішнього ринку, що, у свою чергу, вимагало вдосконалення транспортних зв'язків. Джерело містить відомості щодо будівництва і функціонування залізничних шляхів, зокрема залізниці Казатін – Умань. Детальний аналіз залізничних перевезень дозволяє визначити товарну продукцію, що була домінуючою у виробництві повіту – хліб, цукор, ліс. «По количеству хлеба, отправляемого по железным дорогам, занимают Умань, Тальное, Звенигородка, Монастирище, отправляющие в урожайные годы по 1

млн. пудов и свыше. Видную роль по отправке муки играет станция Умань (от 76 до 441 тыс. пудов)», – зазначалося у розділі «Статистические очерки Юго-Западного края» [9, с. 131].

Видання репрезентує інформацію і щодо розподілу земельних угідь в Уманському повіті за такими показниками: власник, кількість десятин землі, населений пункт землеволодіння. Найбільшими землевласниками Уманщини на початку ХХ ст. були: княгиня Ольга Петрівна Долгорукова (Шувалова) – володіла біля 200 десятин землі; князі Ольгерд та Едмунд Святополк-Четвертинські – 5,5 тис. десятин; Марцелій Журовський – 5,5 тис. десятин; Домінік Русецький – 3,5 тис. десятин; Ігнатій Словицький – 1,9 тис. десятин; граф Андрій Шувалов – 1,7 тис. десятин [9, с. 627].

Отже, в повіті переважаючим було дрібне і середнє землеволодіння, про те, чималий відсоток займало і велике землеволодіння.

На початку ХХ ст. приділяється значна увага розвитку хлібної торгівлі та торгівлі іншою сільгосппродукцією. Розвиток товарно-грошових відносин, посилення зв'язку з ринком селянських господарств обумовили необхідність пошуку нових форм їх організації. У розвитку торгівлі Правобережжя України відбувався ряд нових тенденцій, серед яких – значний розвиток споживчої кооперації як спроба захистити сільського споживача товарів від експлуатації приватних торговців. Новою формою організації стає селянська кооперація, перш за все кооперація кредитна.

Поширення кредитних товариств обумовило необхідність утворення їх спілок. В Україні перша така спілка виникла у 1901 р. у м. Бердянську, в 1903 – у Мелітополі. 1905 р. створено кредитну спілку в с. Дзенгелівці (Уманський повіт Київської губернії). Для дослідження питання про становлення кредитної кооперації на Уманщині цікавою є стаття М. Мандрики «Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство», опублікована у часописі «Наша кооперація» в 1914 році [11].

Набули розвитку також і сільські споживчі товариства. До їх функцій включалося не лише забезпечення селян необхідними товарами, але й збут

сільськогосподарської продукції. Займалися вони також створенням на селі відділів сільськогосподарських машин, бібліотек або читалень; вони влаштовували лекції для селян, курси підвищення аграрних знань. Цей вид кооперації об'єднувався у спілки. 1908 р. було створено Київську спілку споживчої кооперації, яка за два роки об'єднала діяльність 220 споживчих товариств Київщини, Поділля, Чернігівщини та Волині, з них – 62 діяло на Уманщині.

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів свідчить, що вони становлять важливе, а іноді, чи не єдине масове джерело вивчення соціально-економічних процесів у регіоні. Незважаючи на недоліки статистичних відомостей, їх критичний аналіз та зіставлення опублікованих даних та архівних матеріалів дозволяє реконструювати дійсні, реальні тенденції розвитку соціально-економічної сфери. Ця стаття аж ніяк не вичерпує всього інформативного потенціалу джерел описово-статистичного характеру кінця XIX - початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Київської області. – Ф. 384. – Оп. 12. – 231 арк.
2. Катренко А. Олександр Олександрович Русов: (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.128-132.
3. Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. // Ред. Авдієнко М.Х. (Центральне статистичне бюро УСРР). – Друк. ім. т. Фрунзе, 1927 р. – 98 с.
4. Нариси з історичної статистики // Ред. Карпов В.І. – К., 1997 р., – 198 с.
5. Киевский календарь Юго-Западного края на 1900 год.
6. Список населенных мест Киевской губернии/ Киев. Губерн. Стат. Ком. – К., 1900. - 1896 с.

7. Диаграммы. – К., 1906. – 58 с.
8. Труды статистического отдела бюро Южно-Русской областной земской Переселенческой Организации. – Б. м., 1913.
9. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1914.
10. Сазонов В.М. К вопросу о крестьянском надельном землевладении. – К., 1906.
11. М. Мандрика. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство / М. Мандрика // Наша кооперація. – 1914. - №2. – С.45-47.

Дудник О.В. Статистика как источник исследования социально-экономического развития Уманищины (кон. XIX - нач. XX ст.).

В статье проанализировано некоторые статистические источники по вопросам социально-экономического развития Уманищины конца XIX-начала XX ст. На основе социальной и аграрной статистики, её критического анализа показаны реальные тенденции развития социально-экономической сферы Уманского уезда Киевской губернии: состояние промышленности, торговли, транспорта, крестьянского и дворянского землевладения, состав населения. Как вывод, автор утверждает, что за статистическими данными, Уманский уезд сохранил черты аграрно-сырьевого придатка центральных губерний Российской империи, город Умань был торговым центром Правобережной Украины, за количеством населения одним из крупнейших населённых пунктов в Киевской губернии.

Ключевые слова: статистические источники, Уманский уезд, аграрная статистика, демографическая статистика, земская статистика, кон. XIX-нач. XX ст.

Dudnyk O.V. Statistics as a Source of Research of Social and Economic Development of Uman District (late 19th – early 20th centuries).

Some statistical sources for social and economic development of Uman district in the late 19th - early 20th centuries had been analyzed in the article. Based on social and agricultural statistics and its critical analysis, the following trends of social and economic sphere of Uman district Kyiv province were presented: the state of the industry, trade, transport, peasant landowning, and the contingent of the population. In conclusion, the author proved that according to statistics Uman district had the features of agro-rural appendage of central provinces of the Russian Empire. Uman was a trading center of the Right-Bank Ukraine, and one of the largest cities in the Kyiv province.

Key words: *statistical sources, Uman district, agricultural statistics, demographic statistics, rural statistics, the late 19th - early 20th.*